

DZIECKO JAKO ODBIORCA I WYKONAWCA MUZYKI WSPÓŁCZESNEJ

Nie od dziś wiadomo o stymulującym znaczeniu oddziaływania muzyki na prawidłowe wychowanie młodego człowieka, o funkcji kreatywności sztuki w procesie percepcji świata. Wykonawstwo sztuki ma również ogromną rolę w edukacji społecznej dziecka, w przygotowaniu do współuczestnictwa w życiu, nie tylko artystycznym. O tych sprawach w odniesieniu do muzyki chciałabym dzisiaj wspomnieć w kontekście muzyki współczesnej, pisanej dla dzieci i do słuchania przez nie.

Pisząc muzykę dziecięcą kompozytor uwzględnia możliwości wykonawcze dzieci, a więc możliwości manualne, wokalne, ruchowe, a także percepcyjne, poznawcze, różne dla określonego wieku dzieci, zależne też od stopnia rozwoju ich muzykalności. Jest to zarazem problem techniczny, gdyż ograniczona z koniecznych względów skala środków kompozytorskich nie powinna sprzyjać powstawaniu słabych artystycznie utworów, banalnych. Jednak wielu kompozytorów na przestrzeni dziejów muzyki pisało dla dzieci – powstało wiele wybitnych utworów znanych mistrzów, którzy pisali je dla własnych dzieci, dla potrzeb dydaktycznych czy dla zamówienia.

Należy wspomnieć kilka cech, którymi odznaczają się utwory, uwzględniające zarówno procesy percepcji, jak i wykonawstwa dziecięcego:

prostota układu fakturalnego, formalnego i melicznego,
symplifikacja przebiegu harmonicznego z przewagą diatoniki niefunkcyjnej,
wykorzystanie elementów tanecznych, jazzowych, folklorystycznych,
stosowanie rytmów punktowanych, tanecznych, melodii ludowych czy popularnych,
stosowanie fabuły znanej z bajek czy opowiadań dziecięcych,
krótkie rozmiary utworu, charakterystyczna motoryka, postacie ostinatowe,
akcentowanie procedur etiudowych, dążenie do doskonalenia techniki pianistycznej,
wykorzystywanie elementów ilustracyjnych,
dyspozycja orkiestrowa często posługująca się dziecięcymi instrumentami lub przyborami życia codziennego,
preferowanie orkiestry perkusyjnej czy 3-głosowej obsady chóralnej,
komponowanie przebiegów rozwijających sprawność manualną obu rąk,
okres neoklasyczny sprzyjający rozszerzaniu zbioru utworów dziecięcych tak w zakresie literatury europejskiej, jak i polskiej ze względu na kanon symplifikacji środków warsztatowych i dydaktyczne walory rozpoczynania nauki dziecka od podstaw zmodernizowanej harmoniki bez obciążeń tonalnych.

Pominąwszy wcześniejsze epoki, kiedy to nie zajmowano się specjalnie wychowaniem młodego pokolenia, kiedy nie było świadomości specyficznych metod edukacyjnych, zaczniemy od bogatych czasów baroku – już wówczas temat dziecka pojawia się w dorobku sztuki muzycznej. Pojawia się u największego barokowego mistrza – Jana Sebastiana Bacha. Napisał on dla żony i swych dzieci słynne Klavierbuchlein für Anna Magdalena Bach (1722), także znane wszystkim początkującym pianistom Inwencje dwu- i trzygłosowe w liczbie 15 (1723) czy Dziewięć małych preludiów z Zeszytu Muzycznego Wilhelma Friedemanna, jego syna, cykle Sześć małych preludiów i Pięć małych preludiów.

Jego syn Karl Philipp Emmanuel Bach jest autorem sześciu Leichten Sonaten oraz autorem pierwszego podręcznika do gry na fortepianie Versuch über die wahre Art. das Clavier zu spielen (1753), równie znanego jak dzieło F. Couperina L'art. de toucher le clavecin (1716).

Dla swoich obojga sławnych dzieci pisał pierwsze podręczniki Leopold Mozart (Notenbuch für Wolfgang, Nannerl-Notenbuch) obok znakomitej szkoły gry wiolinistycznej (1756).

Z epoki preromantycznej wymienić można J.B.Cramera (Practische PianoforteSchule, Leipzig 1829) i Jana Nepomucena Hummla, autora Szkoły gry na fortepian (Theoretischpractische Anweisung zum Piano-Forte Spiel, 1828) razem ze zbiorem 24 Etiud (1833). Kolejne podręczniki nauki gry na fortepianie powstały w 1800 roku (H.Berens, Die Schule der Tonleitner, Leipzig), w 1851 roku - Praktyczno-teoretyczna szkoła generalbasu i gry na fortepianie Carla Loewego, a w tym czasie podobne dzieło ukazało się w Polsce (K.Kurpiński, Zasady muzyki na pianoforte, Warszawa 1856) i także na ziemi śląskiej, w znanej placówce Th.Cieplika (1900).

Warto wymienić jeszcze inne podręczniki dla adeptów gry fortepianowej: H.Berensa (Najnowsza szkoła biegłości), H.Riemanna (Neue Klavierschule, Mainz 1912) aż po podręcznik B.Bartoka (Die erste Zeit am Klavier, 1929) oraz polskie podręczniki: J.Hoffmanna i A.Riegera (Szkoła czytania nut na fortepian na melodiach ludowych, Kraków 1953), sławne i pożyteczne od pokoleń, po wielokroć wydawane dzieła A.Klechniowskiej (Szkoła na fortepian dla początkujących, Kraków 1981), K.Longchamps-Druszkiewiczowej (Podręcznik początkowego nauczania gry na fortepianie metodą beznutową, Kraków 1953) i A.Różyckiego (Elementarna szkoła ABC na fortepian, Kraków 1908). Poprzednio dzieciom służył jeszcze Skarbczyk w układzie W.Grota na fortepian (Kraków 1945, wyd.15.).

Dla celów pedagogicznych kompozytorzy pisali małe formy, o drobniejszych rozmiarach, łatwiejsze, nierzadko z elementami humoru muzycznego – sonatiny, pochodzące z okresu klasycznego czy wczesnego romantyzmu, jak np. Anton Diabelli, Jan Vaclav Dussek, Muzio Clementi, J.Haydn, Daniel Kuhlau, Wolfgang Amadeusz Mozart, Ludwig van Beethoven czy Franciszek Schubert, Robert Schumann (Sceny dziecięce, 1838, Album dla młodzieży, 1848, 3 Sonaty dla młodzieży, 1853).

Z XX wieku pochodzi szereg sonatin fortepianowych (B.Bartok, B.Blacher, F.Busoni, sześć sonatin, A.Casella, S.Prokofiew, M.Ravel, 1905, A.Roussel, 1912), także suita sonatin Vitezslava Novaka o ilustracyjnych tytułach (Wiosną, Z życia dziecka, O wakacjach, Bajka, Zbójnicki, Boże Narodzenie).

Również polscy kompozytorzy napisali szereg sonatin na fortepian (G.Bacewicz, T.Baird, J.Garścia, J.Łuciuk, W.Markiewiczówna, J.Młodziejowski, T.Szeligowski), „Sonatę transatlantycką” o wpływach jazzu (1930) napisał polski kompozytor przebywający od 1919 r. w Paryżu, Aleksander Tansman, na akordeon dwie sonatiny napisał Andrzej Krzanowski.

Sonatiny powstawały także od okresu romantyzmu na duety kameralne (P.Boulez, A.Dvorak, B.Martinu, F.Schubert, J.Sibelius); mamy polskie przykłady (T.Kassern, W.Markiewiczówna, T.Paciorkiewicz, K.Serocki, A.Szałowski).

Utwory dziecięce powstawały już liczniej od okresu romantyzmu: Sceny dziecięce R.Schumanna, Album dla młodzieży (1878) i Pory roku (1876) Piotra Czajkowskiego, słynny Śpiewnik dla dzieci Zygmunta Noskowskiego do słów Marii Konopnickiej czy Tańce dla dzieci F.Nowowiejskiego, z przełomu XIX i XX wieku znamy słynną suitę M.Musorgskiego „Obrazki z wystawy” i jego pieśni „Z izby dziecięcej”, a w XX wieku bardzo znane były „Biriulki” S.Majkapara.

Wielu sławnych i mniej sławnych kompozytorów pisało dla dzieci (A.Casella, A.Chaczaturian, E.Grieg, A.Greczaninow, G.F.Haendel, D.Kabalewski, F.Mendelssohn-Bartholdy, W.A.Mozart, M.Reger), także polskich (A.Hundziak, L.Kaszycki, W.Łabuński, B.Matuszczak, R.Palester, P.Perkowski, S.Prószyński, E.Pałasz, M.Ptaszyńska, W.Rudziński, F.Rybicki, W.Słowiński, R.Twardowski).

Dla swojego syna Mikołaja napisał Kołysanki i tańce Henryk Mikołaj Górecki (1982), w celach pedagogicznych powstały także Mała fantazja na skrzypce i fortepian (1997) i Sonatina w jednej części na skrzypce i fortepian. Także inni współcześni ślascy

kompozytorzy stworzyli dla swoich dzieci utwory o przeznaczeniu pedagogicznym – A.Lason (Concertino w dwóch częściach na skrzypce i fortepian, 1986, dedykowane synowi Krzysztofowi) i E.Knapik (Tha’Munnot Waste No Time na trzy fortepiany i klarnet, 1998, dedykowane córkom Agacie i Sarze) i Andrzej Krzanowski (Jedenaście utworów na orkiestrę dziecięcą, 1981, Kalangra dwadzieścia utworów dla dzieci na akordeon, 1981, dla swoich dzieci – Oli i Kamila, Mała partita na skrzypce solo napisana na zamówienie łódzkiego festiwalu Do-Re-Mi, Suita dziecięca na fortepian, 1982).

Szereg utworów powstało w XX wieku: C.Debussy – „Children’s Corner” (1906), zadedykowany jego małej córeczce Claude Emmie, zwanej Chouchou. Z tego zbioru pochodzą takie znane utwory, jak Serenada lalki, Tańczący śnieg, Mały pastuszek czy Taniec pajaca. Na cześć Chouchou Debussy napisał także balet dla dzieci „Pudełko z zabawkami” (1910), a opera bajkowa także została napisana w dobie impresjonizmu – „Dziecko i czary” M.Ravela.

Dla swego młodszego brata B.Britten napisał cykl 12 pieśni na chór chłopięcy z towarzyszeniem fortepianu „Friday Afternoon” (1935), potem na chór chłopięcy i harfę „A Ceremony of Carols” (1942), a w 1945 roku – powstał jego najsłynniejszy utwór dla młodzieży pragnącej poznać tajniki orkiestry – „The Young Person’s Guide to the Orchestra”. Z myślą o możliwościach wykonawczych dzieci, konkretnie uczniów Lacing College w hrabstwie Sussex napisał także w 1948 roku kantatę „Saint Nicolas”, a potem, chcąc nauczyć dzieci tworzenia opery stworzył spektakl „Let’s Make an Opera” oraz misterium „Naye’s Fludde”, także dla połączonych zespołów dziecięcych. Wiosną 1965 roku zostały ukończone wariacje z fugą „Gemini Variations” dla dwóch wykonawców (cztery partie instrumentalne), przeznaczone dla dzieci z Klubu Muzykujących Dzieci w Budapeszcie.

Okres neoklasyczny sprzyjał powstawaniu utworów dla dzieci – kolejne mamy w dorobku S.Prokofiewa: „Brzydkie kaczątko” na głos i fortepian (1915), „Bajki starej babuni na fortepian” (1918), Muzyka dziecięca na fortepian (1935) o przeznaczeniu pedagogicznym, pełne muzycznego humoru, bajka symfoniczna „Piotruś i wilk” (1940), zrodzona z inspiracji wizyty kompozytora ze swymi synami w Centralnym Teatrze Dziecka w Moskwie, a pomyślana jako przewodnik po orkiestrze symfonicznej i określona przez autora jako „muzyka lekko-poważna”. Ostatnią kompozycją dziecięcą Prokofiewa jest suita na głosy recytujące, chór dziecięcy i orkiestrę symfoniczną „Zimowe ognisko” (1950) o elementach ilustracyjnych i ludowych, napisana jednak w stylu nakazanego ówczesnego socrealizmu.

Wielki węgierski kompozytor XX wieku Bela Bartok także jest autorem szeregu utworów dla dzieci, w tym cyklu pedagogicznych utworów fortepianowych Dla dzieci (1909), 44 Duetów na dwoje skrzypiec (1931), oraz słynny cykl fortepianowy „Mikrokosmos” (153 utwory), także napisany dla syna kompozytora (1932-1939), pomyślany w sześciu zeszytach, zamknięty Sześcioma tańcami w rytmie bułgarskim.

Ponadto wskazać można na fortepianowy Zeszyt dziecięcy i Dwie bajki na mezzosopran i orkiestrę D.Szostakowicza.

Wybitny kompozytor szwajcarski orientacji neoklasycznej Frank Martin napisał m.in. Symfonię na orkiestrę „Burlesque” (1915, na: flet, ptasie fujarki, trabkę dziecięcą, glockenspiel, tamtam, tamburyn, tamburyn baskijski, kastaniety, trójkąt, smyczki i fortepian) oraz na dwa fortepiany „Les grenouilles, le rossignol et la pluie” (1937).

Pedagogiczne w zamiarze są dwa młodzieżowe koncerty fortepianowe Sławomira Czarnieckiego (1973,1974), Zenona Kowalowskiego (1994) i Mieczysława Makowskiego (1973) oraz cztery koncerty Tadeusza Zygfryda Kasserna (1950-1955).

W Polsce napisano także Szkołę na fortepian dla początkujących Anny Klechniowskiej (1978) i najsłynniejszą W.Markiewiczówny Do-re-mi-fa-sol (1958), z której słynne są niektóre tytuły, np. Kołysanka misia, Taniec komara, Taniec pajacyka, Walc lalki, Niedźwiedź, Spacer słonia, Lokomotywa, Stary młyn, Płotkarka. Ta kompozytorka napisała szereg utworów dla

dzieci (m.in. Suita kameralna na sopran i 9 instrumentów, Kwartet „Kolorowe obrazki”, „Mały zwierzyniec” Sześć utworów na fortepian dla dzieci, Utwory dla dzieci, Trzy obrazki muzyczne, „Kolorowe obrazki”) oraz pieśni.

Z dorobku kompozytorów polskich wymienić należy szereg utworów instrumentalnych i choralnych. Do tej pierwszej grupy należą fortepianowe cykle Suita dziecięca G.Bacewiczówny (1934), Mała suita dziecięca T.Bairda (1952), Cykl miniatur dla dzieci i młodzieży na dwa fortepiany z elementami improwizacji (Kraków 1999) J.Bauera, „Fortepianowe zoo” K. i M.Berezińskiego do sł.J.Brzechwy (Wrocław 1993), „Kolorowe melodie” Jana Ekiera (1948), 20 łatwych utworów na fortepian Anny Klechniowskiej, „Zabawy dla dzieci” Ireny Pfeiffer, „Krasnoludki” Kazimierza Serockiego (1953), Wariacje dziecięce Lucjana Kaszyckiego (1952) czy Suita dziecięca na fortepian na cztery ręce Andrzeja Dobrowolskiego.

Szereg polskich kompozytorów specjalnie poświęciło się dziecięcej literaturze, głównie fortepianowej: E.Altberg, autorka i redaktorka utworów dziecięcych (Czytanki muzyczne w 4 zeszytach, Kraków 1953; Cztery utwory polskich kompozytorów współczesnych dla młodzieży, Kraków 1954), J.Garścia („Abecadło”, Kraków 1961; „Bajki – Kołysanki”, Kraków 1999; „Baśnie dźwiękiem pisane”, Kraków 1994; „Muzyka i kolor w świecie dziecięcym”, Kraków 1995; Najłatwiejsze utwory dla dzieci, Kraków 1946; „Obrazki muzyczne dla najmłodszych”, Kraków 1959, wyd.4.; „Zimowe igraszki”, Kraków 1961; „Zrytmizowany świat” na fortepian i dziecięce instrumenty perkusyjne, Kraków 1974) czy W.Chmielowska („Świątek dziecięcy”, Zabrze 1948), śląski pedagog katowickiej uczelni muzycznej, autorka podręcznika gry fortepianowej (Z zagadnień nauczania gry na fortepianie, Kraków 1962).

Dalsze utwory kompozytorów polskich to np. na fortepian to Augustyna Blocha „Chodzenie po klawiszach na cztery ręce i perkusję też niedużą” (1981), Dziewięć preludiów na dwa fortepiany Edwarda Bogusławskiego, „Ulica mistrzów zegarmistrzów” Mieczysława Drobnera (1961), J.Dzielskiej „Kolorowe kamyki” (Kraków 1963), Sonatina (1951) i 2 sonatiny (1950) Ireny Garzdeckiej, „Bajeczka i kołysanka” Czesława Grudzińskiego (1953), „Słodki kramik”, „Kotki” (Kraków 1993) i „Cyrk” (Kraków 1969) Z.Kasserna, „Melodie ludowe” Witolda Lutosławskiego (1945) i jego „Bukoliki” (1952), „W jaworowym lesie” J.Łuciuka (Kraków 1977), M.Magina „Kółko graniaste” – 8 łatwych utworów dla dzieci (Warszawa 1992), „Czarodziejskie obrazki” Krzysztofa Meyera (1978), suita Edwarda Pałlasza („Muzyczne podróże”, 1979, „Choinkowe ozdoby”, 1981).

Powstało też szereg utworów kameralnych dla dzieci: Koncert kameralny (1954) i „Mały skrzypek” (1952) Ireny Garzdeckiej, „Maszerują zuchy lasem” Mieczysława Makowskiego (1979), „Mała fantazja meksykańska” Marty Ptaszyńskiej (1971), „Tryptyk dziecięcy” M.Makowskiego, „Legenda o Janosikowej sławie, miłości i śmierci” do sł.K.Tetmajera Jerzego Młodziejewskiego (1943), Pieśni dziecięce Zbigniewa Penharskiego (1962).

Poza licznie powstającymi piosenkami i utworami choralnymi wskazać trzeba na ulubione zwłaszcza przez dzieci opery, baśnie i balety. Polscy kompozytorzy tworzyli ich dużo: „Alicja w krainie czarów”, opera Zbigniewa Bargielskiego (1971), „Farfurka królowej Bony” Mieczysława Drobnera, wodewil dziecięcy (1948), „Leśna królowna”, opera-balet Jana Fotka (1977), „Sierotka Marysia i krasnoludki”, baśń symfoniczna F.Rybickiego, muzyka do słuchowisk Władysława Słowińskiego („Dom, w którym śmiesz”, 1975, „Zaczarowana skrzynka”, 1976, „Wyprawa na szklaną górę”, 1980), „Kruszynka”, opera Aleksandra Szeligowskiego (1972-73), „Krakutuk”, opera Tadeusza Szeligowskiego (1955) czy „Bal baśni” Józefa Świdra (1977), opera-musical.

Ze śląskiego regionu doby przedwojennej wskazać należy na dorobek Andrzeja Hławiczki (Śpiewnik szkolny, 1901), jego syna Karola (Śpiewnik szkolny, 1922, Wesole piosenki, 1936, Tańce polskie na fortepian), Stanisława Ignacego Rączki (Śpiewy i śpiewki szkolne na chóry

szkolne, 1935, Śpiewanki szkolne, 1932, napisane dla jego córeczki Hanusi, Polonez towarzyski na 3-głosowy chór dziecięcy, Marsz zbójnicki na 3-głosowy chór chłopięcy).

Cieszyński kompozytor Władysław Macura zapoczątkował w Polskim Radio w Warszawie nową formę popularyzacji muzyki wśród dzieci – audycje radiowe; pełnił nawet funkcję samodzielnego referenta muzyki dla dzieci. Powstało 125 jego słuchowisk (m.in. „Antoś królem”, „Bunt w szufladzie”, „Czerwony kapturek”, „Legenda o bursztynowej koronie”, „Przędza snu”) dla dzieci o łącznej liczbie ponad 700 piosenek; wiele z tych piosenek Macura stworzył dla sierot z Zakładów Dziegielowskich.

Także Jerzy Hadyna, ojciec Stanisława, twórcy i dyrektora Zespołu Pieśni i Tańca Śląsk, stworzył ludowa śpiewogrę „W Cieszowym grodzie”.

Ze śląskich utworów chóralnych wymienić należy przede wszystkim bardzo obszerny dorobek Józefa Świdra (4 piosenki na 3-głosowy chór dziecięcy, 1979, Pięć piosenek żartobliwych, 1993, Pieśni na chór żeński, 1983 – Dom, w którym śmiesz, Biała kołęda, Flamingi; 10 piosenek na chór dziecięcy, 1985, 1996, „Zajaczek na szosie”, 1976, „Moja piosnka”, 1983, „Zła zima”, 1993).

Zbiory piosenek pisali także J.Powroźniak („Wyszły dziatki do ogródka”, 1962, Śpiewnik na dzień dobry dla dzieci i młodzieży, 1962) i F.Ryling („Spotkajmy się w piosence”, 1975).

Wybitny kompozytor B.Woytowicz był autorem „Małej kantaty dziecinnej Na pochwałę Bozi i słońca” B.Woytowicza (1931, na chór chłopięcy), wymienić ponadto należy pieśni chóralne H.Łapińskiego („Mały synek”, „Siwy koniczek”), a z muzyki współczesnej – „Dzwon” W.Szalonka (na dwa chóry chłopięce) i „Zabawki” J.W.Hawela na dwa chóry dziecięce.

Z tego pobieżnego przeglądu wysnuć można wnioski o wadze twórczości dziecięcej w każdym okresie historii muzyki nowożytnej, o wadze wzrastającej w XX wieku, kiedy to okres neoklasyczny sprzyjał powstawaniu utworów dziecięcych, zwłaszcza w dziedzinie dorobku fortepianowego. Również wiek XX udowodnił, iż nauka muzyki nie musi opierać się na kanonach tonalności, funkcyjności i stabilizacji formalnej – argumentem jest słynny podręcznik Władysławy Markiewiczówny czy czytanki Feliksa Rybickiego, są śpiewniki Józefa Powroźniaka czy partytury przeznaczone na orkiestrę Orffa. W ten sposób spełniają się pedagogiczne postulaty włączenia dzieci w obręb muzykowania rodzinnego czy towarzyskiego aż po zaangażowanie się w krąg systematycznego kształcenia muzycznego.

Literatura pomocnicza:

- Bauman-Szulakowska J., Tworczość chóralna dla dzieci kompozytorów śląskich. W: Z badań nad procesem kształcenia w zakresie wychowania muzycznego. Red.H.Daniel-Bobrzyk. Katowice 1989, s.115-122.
- Bias I., Aleksander Lasoń – portret kompozytora. Katowice 2001,
- Bias I., Eugeniusz Knapik – kompozytor i pianista. Katowice 2001,
- Boguszewska A., Weiner A., 160 pomysłów na nauczanie zintegrowane w klasach I-III. Kraków 2002,
- Człowiek – muzyka – psychologia. Red.W.Jankowski, B.Kamińska, A.Miśkiewicz, Warszawa 2000,
- Dziecko w świecie muzyki. Red.B.Dymara. Kraków 2000,
- Lewandowska K., Rozwój zdolności muzycznych. Warszawa 1978,
- Metodologiczne podstawy wychowania muzycznego. Red.H.Daniel-Bobrzyk, Katowice 1982,
- Muzyka w edukacji i wychowaniu. Red.H.Daniel-Bobrzyk. Katowice 1999,
- Przychodzińska-Kaciczak M., Dziecko i muzyka, Warszawa 1981,
- Przychodzińska-Kaciczak M., Muzyka i wychowanie. Warszawa 1969,
- Przychodzińska-Kaciczak M., Zrozumieć muzykę. Warszawa 1984,
- Przychodzińska M., Wychowanie muzyczne- idee, treści, kierunki rozwoju. Warszawa 1989,
- Rogalski E., Muzyka w pozaszkolnej edukacji estetycznej. Bydgoszcz 1993,
- Sacher W., Wczesnoszkolna edukacja muzyczna. Kraków 1997,
- Sacher W., Słuchanie muzyki i aktywność artystyczna dzieci. Kraków 1999,
- Sacher W., Słuchanie muzyki a kształtowanie emocjonalności dzieci. Katowice 2004,
- Szmidt K., Szkice do pedagogiki twórczości. Kraków 2001,
- Szoka M., Język muzyczny Franka Martina. Łódź 1995,
- Tajchman B., „Sceny dziecięce” Roberta Schumanna – próba analizy integralnej. W: Analiza – Interpretacja – Recepcja. W stronę rozumienia muzyki. Zeszyt Naukowy nr 52 Akademii Muzycznej w Warszawie. Warszawa 2001, s.153-161.
- Treści, formy i metody przedmiotu „muzyka” w świetle reformy powszechnej edukacji. Red.V.Przeremska, Łódź 2000,
- Wachowska S., Andrzej Krzanowski. Katalog tematyczny dzieł. Katowice 2000.

JOLANTA SZULAKOWSKA - KULAWIK

Kontakt: poliwoda@autograf.pl